

AD FONTES

Максим Рильський

СЛОВНИК І ПИТАННЯ КУЛЬТУРИ МОВИ⁴

Мова – могутнє знаряддя і для спілкування людини з людиною, і для наукової та публіцистичної думки, і для ораторського мистецтва, і для поетичної творчості, і для ділового листування, і для дипломатичних переговорів і т. ін. Не тільки поет, прозаїк, драматург, але й фізик чи математик доконче повинні мати до своїх послуг багатий, гнучкий, точний і виразний мовний апарат.

Можна дуже добре, органічно володіти рідною мовою, мати тонко розвинене так зване відчуття мови, але цього виявиться замало, коли перед людиною встане завдання написати, приміром, поему чи роман, викласти на папері чи в усній доповіді якусь наукову проблему і т. ін. Тим словесним і фразеологічним запасом, що придбано із уст матері, від родичів та сусідів і т. ін., тут не обійтись. Треба працювати над культурою своєї мови, над її збагаченням, витонченням і загостренням. У пригоді стане тут й якнайпильніше вслухання в живу мову різних верств суспільства, і уважне, бажано – з олівцем у руках, читання наукової, публіцистичної, художньої літератури. І, звісно, не обійтись без користування словником. Один мій знайомий поет і літературознавець якось жартуючи сказав: «Я волюю читати словники, ніж поеми. У словнику

⁴ Це текст доповіді М. Рильського на республіканській науковій конференції з питань культури мови (11—15 лютого 1963 р.), яку виголосив завідувач відділу лексикології і лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР Л. С. Паламарчук.

ті самі слова, що і в поемі, але подані в систематизованому порядку». Це сказано жартома, але «читати словники» – не така вже дивовижна і дивацька річ, як може здатися.

Блискучий майстер слова Анатоль Франс признавався, що його улюблена лектура – словники. Той же Анатоль Франс, знов-таки шуткуючи, заявив якимось, що вся його ерудиція – наслідок уважного читання відомих тлумачно-енциклопедичних словників.

Незабутній Михайло Яковлевич Калинович прекрасно знав англійську та французьку мови, але, перекладаючи з цих мов, «не вилазив», як то кажуть, із словників, шукаючи якнайточніших мовних відповідників, найпотрібнішого для даного випадку синоніма і т. ін.

У моїй практиці був такий випадок. Я редагував український переклад одної італійської хроніки Стендаля, звіряючи той переклад із оригіналом та раз у раз заглядаючи в блискучий, але дуже вільний переклад на російську мову тієї речі, виконаний Анатолієм Виноградовим. Одно місце і в українському перекладі, і у Виноградова здалось мені чудним, незрозумілим, просто безглуздим. Французького тексту я теж не міг втямити. Справа «упиралася» в одно звичайнісіньке французьке слово, добре мені відоме в його первісному загальному значенні. Але це «загальне значення» ніяк не в'язалося з контекстом, воно саме й спричинилося до нісенітниць і в українському перекладі, і у Виноградова. Добре-таки покопавшись в словниках, я, нарешті, знайшов у французько-російському словнику Макарова, в самому кінці статті, присвяченої тому слову, вужкоспеціальне його значення, і після цього все речення стало цілком ясным.

Словники різного типу – загальні, двомовні, тлумачні, синонімічні, фразеологічні, термінологічні і т. ін. – потрібні і вчителям та учням, і журналістам, і письменникам та перекладачам, і вченим, і просто читачам. Потрібні буквально всім. Неможливо уявити собі культурну людину, яка б не мала потреби в словнику, ніколи не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась. Отже, словникова справа має надзвичайно велике значення в культурному будівництві, особливо в нашій багатонаціональній країні, в справі обміну

культурними цінностями між народами Радянського Союзу, в справі спілкування з зарубіжними народами, нарешті – в розвитку нашої науки, нашої літератури, нашого театру, нашої преси. До речі, коли вже зайшло про літературу і пресу, то не можна тут обійтись без гіркого зітхання. Прочитавши кілька номерів першої-ліпшої нашої газети, доконче зустрінеш не тільки усталені вже, узвичаєні, на жаль, а проте помилкові, чужі характерові української мови звороти, вживання слів у невластивому значенні тощо, а й пересвідчишся – і це ще гірше лихо – в бідності лексичного запасу, в жахливій убогості синтаксичних конструкцій, властивих деяким (далеко не всім, звичайно) нашим журналістам. Та й у художній літературі не все гаразд. Мені, наприклад, завдає болю уперте вживання декотрими нашими прозаїками дієслова «нервувати» (що відповідає російському «нервировать») у значенні «нервуватись» (російське «нервничать»).

Правда, сучасний Українсько-російський словник Академії УРСР подає і «нервувати» під цифрою 2 («в непереходном значении») – «нервничать» – і посилається при цьому, на жаль, на першорядного нашого письменника, вживання яким цього слова в такому значенні я вважаю просто недоглядом...

Мені скажуть: Українсько-російський академічний словник – не нормативний, він нотує і фіксує те, що є в мові, та й годі. Однак численні ремарки до слів, розгалуження їх значень і вказівка на вживання, про які ще буде у мене мова і яких багато в цьому словнику, свідчать, що укладачі і редактори його дбають і не можуть не дбати про чистоту, багатство і правильність мови. Кожен словник, коли він не механічна збирання всього, що пливе лексикографові в руки, є якоюсь мірою нормативним.

Не може не викликати нашої уваги і повсякчасне, виключне вживання у нас вислову «затамувати подих». У класиків наших, зокрема у Коцюбинського, маємо тільки *затамувати* чи *затаїти дух* (або *віддих*). Основне значення слова *подих* – російське *везняние, дуновение*. А російському *дыхание* відповідають українські *дихання, (вздох), віддих*. Може, це й тонкощі. Признаюсь, я й сам свого часу вживав слово *подих* у неточному значенні. В усякому разі ті редактори, які рішуче

правлять *затамувати віддих* на *затамувати подих*, не мають на те достатніх підстав.

Хто тільки не нарікав у нас на наших лексикографів, робота яких зосереджена в Інституті мовознавства АН УРСР! Чому, мовляв, так довго тягнеться справа з виданням шеститомного Українсько-російського словника? Чому досі не перевидано в поширеному та виправленому вигляді Російсько-український словник 1948 року? Чому навіть не почався виданням великий тлумачний словник української мови? Чому досі нема термінологічних словників з багатьох галузей знання? Чому нема портативного, «кишенькового» словника типу Ізюмова⁵? Чому Інститут досі не випустив синонімічного словника? Фразеологічного? – і т. ін.

Всі ці «чому» мають, розуміється, свої підстави, всі вони викликані хорошою тривогою за нашу мовну культуру. Але є у мене й свої зустрічні «чому», звернені до обвинувачів нашої лексикографії. Чому, наприклад, не поцікавляться ті грізні прокурори, скільки людей працює в Інституті (діяльність якого ніяк не може зводитись до самої лексикографії) над укладанням словників? Чому не подумают ці товариші, чи під силу задовольнити їх вимоги наявній кількості інститутських працівників? Чому так мало допомагають практичній словниковій роботі наші, скажемо, письменники?

З приводу останнього зазначу, що за моїми відомостями допомагали досі Інституту, рецензуючи словникові матеріали, такі товариші: О. Кундзіч, М. Стельмах, М. Лукаш, літературознавець і критик Є. Кирилюк, а також філологи А. Коваль, В. Коптілов, А. Медушевський, О. Пивоваров, А. Генсьорський, У. Єдлінська, В. Карпова, І. Керницький, В. Ковальов, І. Зборовський... Крім того, Є. П. Кирилюк та П. Г. Тичина входять до складу редколегії тлумачного словника української мови.

Письменники, імена яких стоять у цьому списку, – окраса нашої літератури, чудові знавці рідного слова. Але ж їх лише кілька! А де ж уся численна письменницька та перекладацька наша громадськість, що так полюбляє вергати громи й

⁵ Йдеться про словник: Ізюмов О. Правописний словник. Харків, 1931.

блискавки на бідолашних наших лексикографів? Чим і як вони помагають розвиткові тієї справи, за яку так уболівають?

Укладати словники – це не млинці пекти. Авторам палких вигуків «чому так довго», «чому досі нема» і т. ін. нагадаю такі факти: колективна робота над словником німецької мови, що упорядкували брати Грімм, тривала понад сто років, робота над Оксфордським словником англійської мови – 52 роки. В. Даль, який нібито «сам» уклав знаменитий свій «Толковый словарь», мав цілу мережу кореспондентів і присвятив тому словникові 53 роки, тобто все своє свідоме життя. Редагування Українсько-російського словника, яке здійснив Б. Грінченко, з повним правом можемо ми назвати гідним глибокої пошани трудом талановитого й працьовитого лексикографа. Виконав цю роботу Грінченко за гранично короткий час. Але ж не треба забувати, що матеріали для словника, який ми звикли титулувати Грінченковим, збиралися протягом майже 60 років.

В дожовтневі часи найвидатнішими явищами лексикографії на Україні були Російсько-український словник Уманця та Спілки (1893 р.) і щойно згаданий словник Українсько-російський, виданий 1907 р. під заголовком «Словарь украинского языка» за редакцією Грінченка. Обидва вони, особливо Грінченків словник, мали для свого часу дуже велику вагу. Вони певною мірою відбивали стан тогочасної літературної мови, – але тільки певною мірою. Грінченкові, наприклад, що редагував зібрані редакцією «Киевской старины», як це зазначено на титульній сторінці, словесні матеріали, поставлена була певна хронологічна межа, через яку він, доповнюючи словник, не мав права переступати, отже, не міг посилатися на твори, видані після тієї хронологічної межі. Уникав також Грінченко, не дуже послідовно, і слів іншомовного походження, ставив інколи (чи ставили його попередники в створенні словника) не завжди точні російські відповідники до українських слів, удавався часом до тлумачень російською мовою окремих українських слів... Останнього, до речі, іноді не минути й тепер. Коли, наприклад, слово «гирлига» не перекладалось, а пояснювалось у Грінченка: «длинная с клюкой палка у овечьего пастуха», то недалеко від цього пішли і укладачі Академічного Українсько-російського словника, у яких під «гирлига» стоїть «палка

(пастушья); обл. герлига». У кожній мові, до речі, є слова, для яких нема точного відповідника в інших мовах, і це має свої історичні, географічні, етнографічні і т. ін. пояснення. Крім того, у Грінченка, безперечно, була наявна тенденція підкреслювати самостійність української мови, і це ішло не так від «націоналізму», як від протесту проти горезвісної валуєвської формули, було здоровою в своїй суті реакцією на вигадки й наклепи різних ворогів української мови й культури типу озлобленого тургенєвського Пігасова і незмірно огидних Каткових та Піхнів...

Ця тенденція підкреслювати окремішність української мови особливо сильною була в Уманця та Спільки, в словнику яких, приміром, під словом «бандит» стояло «розбійник, розбишака, харциз, харцизяка, (в Карпатах) опришок», під «акушерка» – «повитуха, сповитуха, баба, бабка, (в жарт) пупорізка», «куртаж» перекладалось як «факторове, факторне, विकрутаре», а «мускулистий» – «жилавий, жилний».

Я вже сказав, що навіть Грінченків словник не відбивав повністю тогочасної літературної української мови, – а від дня його видання стільки сталося змін у житті, стільки виникло нових явищ і понять, на означення яких уродились і нові слова, відбувся найбільший у світовій історії переворот – Жовтнева революція, настали цілком нові соціальні відносини, з'явилися не тільки величезні досягнення, в науці й техніці, а й цілі нові галузі науки й техніки, і все це знайшло своє відбиття в лексиці і українців, і росіян, і всіх інших народів Радянського Союзу, всіх народів світу. Недавнє фотографічне перевидання Словника Грінченка можна вітати як знак пошани до поважного історичного пам'ятника, можна й користуватися – уміло – цим словником... Але тільки наївні чи не обізнані люди могли свого часу радити, та й радили: «що там морочитись із новим словником української мови! Перевідайте Грінченка і квит!». Візьміть першого-ліпшого сучасного українського письменника, розгорніть свіжий номер журналу, не кажу вже про спеціальні видання, – і ви буквально на кожній сторінці знайдете слова, яких нема і не могло бути в Грінченковому словнику. Аналогічний експеримент можна зробити й зі

славнозвісним словником Даля, марно шукаючи в ньому зовсім звичайних слів сучасної російської літературної мови.

Я не буду довго говорити про українсько-російські та російсько-українські словники, які з'явилися на Україні після 1917 року [...]. Не буду докладно спинятися на таких дивоглядах у тих словниках, як «душман», що мало означати «деспот», «омпно» – нібито відповідник до «досадно», «личчя, мизда, хавка» в розумінні «морда» і «ревида» – в значенні «ревізія». Не буду ретельно перераховувати такі термінологічні перли, як «зчіпляк» у значенні «конгломерат», «крапчак» – «пунктир», «стіжок» – «конус» і т. ін. Все це – перейдений і забутий етап. «Хавок» і «омпно» в сучасній літературній мові, звісно, нема. Є, навпаки, побоювання в деяких літераторів і особливо редакторів уживати питомі, оригінальні, прекрасні українські слова тільки тому, що вони здаються комусь незвичними. Є й дивне якість побоювання синонімів. Деяким редакторам перекладів з російської чи іншої мови здається, що кожному слову тієї мови має відповідати **тільки одно** слово в українській мові. В цьому не можна не бачити серйозної небезпеки для культури нашої мови. Зауважу мимохідь, що чехи, скажемо, у боротьбі своїй за національне визволення і національну культуру утворили колись замість інтернаціональних термінів багато своїх, побудованих на чеських коренях, – і терміни ці прищепилися. У нас нема ніяких підстав іти в термінологічній галузі шляхом чехів, історично в них обумовленим. Треба, проте, нагадати, також мимохідь, що і в сучасній російській та українській мовах частково відбувається процес заміни іншомовних термінів термінами, побудованими на рідних коренях слів, чи одночасне побутування таких термінів. Досить навести такі загальновідомі приклади, як російське «водитель» і українське «водій» поруч із «шофер», «самолет» і «літак» поруч із «аероплан», «вертолет» і «вертолїт» на місці віджилого вже «автожир», «языковедение», «языкознание», «мовознавство» поруч із «лінгвістика», «природознавець», «природовед» замість давнього «натуралїст» і т. ін. Футболїсти наші досить рішуче відмовились від англїйської термінологїї. Подібні речі можна зустріти і в інших галузях людської діяльності.

Процес, безперечно, вартий уваги.

Минаючи ці побіжні міркування, треба визнати, що перші роки по Жовтні в українській лексикографії панувала чимала-таки плутанина [...]. Друга світова війна тяжкого удару завдала українській науці, отже, й мовознавству і зокрема такому його важливому розділові, як словникарство. Академія наук УРСР евакуйована була до Уфи, потім переїхала в Москву. В Уфі Президія Академії доручила М. Я. Калиновичу як головному редакторові і Л. А. Булаховському та М. Т. Рильському як членам редколегії підготувати до друку російсько-український словник. Робота мала бути виконана і таки була виконана на основі самого лише передрукованого на машинці первісного варіанта словника, укладеного працівниками Інституту мовознавства. Жодних допоміжних матеріалів, ніякої картотеки, нічого, крім того машинопису... Я не розводитимусь тут про трудні життєві обставини, в яких доводилось тоді працювати, не буду говорити й про те, що М. Я. Калинович, на плечі якого ліг найбільший тягар по редагуванню словника, був уже тоді серйозно хворий. Скажу тільки прямо, що тодішню працю Михайла Яковлевича над словником інакше не назовеш, як подвигом.

Словник побачив світ аж року 1948 в Москві. І гірко мені заявити тут, що ні про один, здається, словник не сказано стільки прикрого і недоброго, часто й зовсім несправедливого, як про оцей горопашний «зелений»... Зеленим прозвали його численні його критики за колір обкладинки.

Звичайно, словникові були присвячені й серйозні відзиви, де підносились – беручи до уваги наперед визначену кількість слів, яка мала ввійти до словника, нормативний його характер, обумовлену розмірами книги відсутність ілюстративного матеріалу – наукова і практична цінність цього видання, що, безперечно, багато прислужилося до унормування нашої літературної мови і зокрема мови преси, велику вагу його в справі зміцнення українсько-російських культурних взаємин.

Але, на жаль, не перевелись ще у нас причепливі, не завжди тямущі, а часом і не зовсім сумлінні критики лексикографічних праць, які не проминають жодної нагоди для того, щоб тільки чорнити названий словник і подібні праці наших словникарів,

перекреслюючи голобельною критикою буквально все, навіть цінне й оригінальне, здобуте укладачами і редакторами в результаті тривалих шукань та роздумів і копіткої виснажливої праці. З якоюсь хтивою насолодою чіпляються такі критики за окремі помилки й невдалі розв'язання, що справді трапляються в словнику 1948 року, величають його іронічно «російсько-російським», цілком ігнорують той факт, що без цього «зеленого» словника не обходиться ні одно видавництво, ні одна редакція, ні один перекладач у нашій країні. То вже інша річ, **як** тим словником користуються окремі робітники культури. Невміле користування словником завжди може привести до нісенітниць і курйозів. Але ж хіба треба й можна ставити ті нісенітниці й курйози на карб укладачам та редакторам словника? А хулители нашого словника 1948 року саме так і роблять. Вони доходять до того, що критикують цей словник навіть за те, що деякі не дуже мудрі, а часом і не зовсім чесні редактори викреслюють інколи із авторських рукописів слова, яких не знаходять у цьому словнику, укладають на його підставі списки так званих «заборонених» слів і т. ін.

Нині Інститут мовознавства готує нове, поширене, двотомне видання словника⁶, з якого, звичайно, будуть усунені окремі недогляди, неточні або збіднені статті до окремих слів, неправильні чи надто приблизні розв'язання і т. ін. Правда, за настановою керівництва Інституту і цей російсько-український словник буде складений без ілюстративного матеріалу, тобто без прикладів із класики та з сучасної літератури, із народної творчості. Це викликане гострою потребою мати якнайшвидше нове видання цього словника. Висловлюю, проте, надію, що на його основі Інститут буде готувати і великий, багатотомний російсько-український словник з рясним ілюстративним матеріалом.

Беручись до укладання багатотомного Українсько-російського словника⁷, публікація якого йде вже тепер до свого закінчення, лексикографи Інституту мали в своєму розпорядженні досить бідну картотеку – щось 250 тисяч карток. Нині на час завершення цієї роботи фонди лексичної

⁶ Йдеться про тритомний Російсько-український словник (1968).

⁷ Йдеться про шеститомний Українсько-російський словник (1953–1963).

картотеки Інституту налічують уже близько 3,5 мільйона карток. Це справжнє національне багатство українського народу, своєрідна скарбниця його мови, яка й далі поповнюється, упорядковується, вдосконалюється. І цілком природно, що останні томи цього словника порівняно з першим стоять на твердішому ґрунті, мають і значно більше словесних ілюстрацій, і повніший науковий апарат.

Дозволю собі навести тільки один приклад для порівняння цього нашого словника із словником Грінченка. Беру слово *злітати*. У Грінченка:

Злітати, таю, еш, сов. в. **злетіти, лечу, тиш**, пл. 1) Слетать, слететь. *Сивою зозулею до роду злетіла*. Гол. I. 195. *Ти з неба злетіла*. Шев. 144. *Гусята, качата гречку поїли, на панів ставочок нишком злетіли*. Чуб. III. 208. 2) Взлетать, взлететь. (Очевидно, випав перший приклад. – М. Р.) К., Досв. 31. *До тебе, господи, душа моя злітає*. К. Псал. 56. *Злетів півень на ворота, сказав: кукуріку!* Чуб. V, 37.

У II томі Українсько-російського словника АН УРСР (1958 р.):

Злітати1 (злітаю, злігасш), злетіти (злечу, злетиш) 1) (*вверх*) взлетать, взлететь; (*быстро поднимаются – еще*) взвиваться, взвиться; (*плавно*) взмывать, взмытъ; уст. поэт. воспарять, воспарить. *Валерій запливав далі й далі, плив розгонисто, злітаючи над хвилею...* (Ільч.); *Каргат нічого не відповів. Лише брови його здивовано злетіли вгору* (Шовк.); (-ти в повітря) взлетать, взлететь на воздух. *Щодня по дорогах злітали в повітря німецькі машини* (Ваш.); *В перших числах жовтня тут злетіли в повітря на партизанських мінах дві легкові машини* (Ковпак);

2) (*вниз, прочь, падают*) слетать, слететь; (*о слове, крике и т. п. – еще*) срываться, сорваться; *Злітає [курка] з сідала* (Тесл.); *Озирнеться – крик злітає: Ой, Івасю, дорогий!* (Гич.); *Марабу, наполохані, плавно й красиво злетіли з даху, понеслись у напрямі гір* (Ільч.); *Оротук ледве вдержався, щоб не злетіти з нарт* (Трубл.); *Все, що було смутного й сонного на душі в козаків, вмить злетіло, серця їх стрепенулись у як птахи* (перекл. з Гоголя).

Злітати2 (злітаю, злігасш) 1) (*летая, побывает где-нибудь*) слетать; 2) (*быстро съездить, сходить, сбегать куда-нибудь*) слетать; разг. смахати; фам. скатати; вульг. смотаться.

Зразок цей вибрано навмання, але він, здається мені, показує характер нашого словника, спосіб детального розроблення

словникової статті. Щодо ремарок, поданих курсивом, які визначають точне вживання слова, його відтінки, стильове та емоційне забарвлення і т. ін., то проти деяких із них, як напр., уст[арелое], редк[ое], обл[астное] і т. ін., власне проти зловживання ними виступав не раз російський письменник та мовознавець О. К. Югов, доводячи, що такі «застережливі» позначки сковують свободу мови. Мені самому доводилося сперечатися із членами редколегії словника, коли я стрічав оте обл. поряд із словом, ілюстрації до якого виписані, приміром, із Франка, Коцюбинського і Котляревського, тобто письменників із зовсім різних мовних областей, коли ремарка *редк.* чи *уст.* супроводжувала слово, любісінько вживане в сучасній літературній та розмовній мові, або й відроджений для нового вжитку архаїзм. Але загалом користь від таких ремарок, особливо для перекладачів, а надто для тих, хто, як от багато з наших зарубіжних сусідів та й наші, скажемо, грузини, вірмени, таджики, литовці чи естонці, не може інколи розібратися в українському тексті без допомоги українсько-російського словника, – користь від таких ремарок безперечна.

Можна було б ще багато, без кінця говорити про любу мою серцю і таку важливу для громадськості нашу словникову справу, але я змушений обмежитись цими зауваженнями. Залишається тільки побажати колективу наших лексикографів щасливої праці над розпочатим ними великим тлумачним словником української мови, над редагуванням нового видання російсько-українського словника, – і приєднати-таки й свій голос до тих (правда, часом дуже нетерплячих) товаришів, що жадають побачити на своїх книжкових полицях і фразеологічний словник, і словник синонімічний і т. ін. Щодо повноти словників, то слід тільки зазначити, що повний словник будь-якої мови – це ідеал, до якого можна лише прагнути і якого ніколи не можна досягти, бо кожен день і кожна година приносять людям нові поняття і нові для тих понять слова...

Хочеться ще побажати більшої співдружності між укладачами словників і їх споживачами, зокрема моїми колегами письменниками. Така співдружність буде запорукою дальшого розквіту нашої могутньої і прекрасної мови.

1963